

Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü

Didem Sevtap KAYA

I. Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları

Osmanlı Devleti, konumu ve devlet yapısı nedeniyle çevresiyle ilişki içerisinde olmuştur. Bu durum devleti her yönden etkilediği gibi, toplumun bilimsel birikimini ve dolayısıyla coğrafya çalışmalarını etkilemiştir¹.

Başlangıç döneminde İslâm kültürünün büyük etki ettiği Osmanlı coğrafyacılığı özellikle Arapça ve Farsça'dan tercüme eserlere sahne olmuştur. XVI. yüzyılda Doğu eserlerinin tercümesi yanında orijinal eserler de meydana getirilmiştir. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*'yi; Seydi Ali Reis, *Kitâbu'l Muhit fi ilmi'l-Eflâk ve'l-Ebhâr* ve *Mir'atü'l-Memâlik*'i; Emir Mehmed Suudi, *Tarih-i Hindi Garbî*'yi; Aşık Mehmed ise klasik coğrafya eserlerinden faydalanarak *Menazır'ül-Avâlim*'i yazmıştır.

Osmanlı coğrafyacılığı için çok önemli olan XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyacıları olan Kâtib Çelebi *Cihannümâ*, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, Evliya Çelebi, *Seyâhatname*, Ebubekir Behram Dîmeşki, *Atlas Mayor* gibi eserleri meydana getirmişlerdir.

XVIII. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılarından İbrahim Müteferrika *Usûlü'l Hikem fi Nizâmi'l- Ümem* adlı eserleri meydana getirmiştir.² İbrahim Müteferrika, coğrafya eserlerinin hem basımında, hem de eserlere harita ve çeşitli bilgiler eklenmesinde

1 Nazan Karakaş Özür, "Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış", Artuklu Akademi Günleri Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu, Mardin, Kasım 2015, s. 78.

2 Mahmut Ak, "Coğrafya: Osmanlılar Dönemi", 26.05.2019, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cografya#2-osmanlilar-donemi>.

görev almıştır. Önceki yüzyıllardaki bilgi birikimini de kullanan coğrafyacılar arasında Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas*'ı; Erzurumlu İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'yi; Hasan Esiri, *Mi'yârü'd-düvel ve Misbârü'l-milel*'i meydana getirmişlerdir. Bu yüzyılda hem orijinal hem de doğu eserlerinin tercümesi yoluyla üretilen eserlere sahne olan Osmanlı coğrafya çalışmaları arasında artık batı eserlerinin tercümeleri de yer almaya başlamıştır. Bu dönemde tercüme edilen eserlere Petros Baronian tarafından Fransızcadan çevrilen *Risâle-i Coğrafya* örnek verilebilir.³ Bu dönemde yazarlar eserlere genellikle kendi araştırma ve gözlemlerini ekleyememişlerdir. Bu durum XIX. yüzyılda daha da aşikâr bir hâl almıştır.⁴

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde, batılı devletlerin seviyesine çıkmak amacıyla, daha önceki dönemlerde de uygulanan eser tercüme etme yaygınlaşarak, bilgiler iyice anlaşılmasın nakledilme yoluna gidilmiştir.⁵ Verilen eserlerin tercümesinde zaman zaman yanlışlıklar yapılmıştır. Bu nedenle verilen eserlerin orijinalliği bakımından Tanzimat Devri eserlerinin XVII. yüzyılı aşamadığı düşünülmektedir. Bu dönemde oluşturulan tercüme eserlerden biri de Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca yazdığı kitabın Yakovaki Efendi tarafından yapılan tercümesi olan *İcâletü'l-coğrafya*'dır.

Coğrafya alanında orijinal eserler daha çok Osmanlı Coğrafyası alanında yazılmıştır.⁶ XIX. yüzyılın sonlarına doğru coğrafya alanında eser sayısının arttığı ve eserlerin içerik yönünden Tanzimat Devri eserlerine nazaran zenginleştiği görülmektedir. Hatta XIX. yüzyılda yazılan kitapların sayısı, devletin kuruluşundan 1800'e kadar yazılan kitapların sayısından fazladır.⁷ Tanzimat Devri'nde coğrafya kitaplarının bir kısmı ders kitapları biçimini almaya başlamıştır. Dönemin önemli eğitim kurumlarından olan ve ilk örneği 1847'de Davutpaşa'da açılan rüştiyelerde okutulmak için; *Muhtasar Coğrafya*, *Usûl-i Coğrafya*, *Mebâdi-i Coğrafya* gibi risaleler Fransızcadan tercüme edilmiştir.⁸

3 Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2004, c. II, sy. 4, s. 168-177.

4 Osman Gümüşçü, "Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Eren Güler, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 340.

5 Osman Gümüşçü, "Kâtib Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni", *VII. TÜCAUM Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 18-19 Ekim 2012, Ankara, s. 394; İ. Hakkı Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya I (Mutlakyet Dönemi)", *Türk Coğrafya Dergisi*, 1943, sy. 1, s. 13.

6 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000, c. I, s. IV-V.

7 Ramazan Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Eren Güler, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 324.

8 Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1999, s. 61-62.

XX. yüzyılın başında Dârülfünûn'da, Coğrafya Darülmesai'si'nin açılmasıyla (1915) Türk coğrafyacılığı modern bir hale gelmiştir. Hem coğrafya hem de ders kitaplarının yazımında artık tercüme yönteminin yavaş yavaş terk edildiği görülmektedir. Modernleşme dönemindeki yazarlardan Faik Sabri Duran, coğrafyayı halka tanıtır ve sevdiiren bir bilim adamı olarak nitelendirilmektedir.⁹ Faik Sabri Duran ve Osman Saffet Geylangil'in coğrafyaya katkısı oldukça fazladır. İki yazar çalışmaları ve eserleri ile çağdaş coğrafya öğretimine büyük katkı sağlamışlardır.¹⁰

A. Coğrafya Dersinin Okutulduğu İlk Okullar ve Ders Kitapları

Coğrafya ders kitaplarının okutulduğunu kabul edebileceğimiz ilk okul Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun'dur. Okul 1821'de yandığı için okulun ilk ders programlarına ulaşılamasa da okul matbaasında coğrafya konusunda basılan eserler bulunması coğrafya dersinin okutulduğunu göstermektedir. 1795'te Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun'un Lağımçı ve Humbaracı kısımlarında coğrafya dersleri verilmekteydi. Okulun 1850 ve 1870 yıllarındaki ders programlarında da coğrafya dersinin bulunduğu bilinmektedir.¹¹

III. Selim döneminde açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'un, ikinci ve üçüncü senelerinin ders programında coğrafya dersi bulunmaktaydı.¹² Coğrafya dersi Osmanlı eğitim kurumlarının programlarına ilk olarak askeri kaygılarla girdiği için askeri kurumlarda coğrafya eğitimi daha çok mekan isimleri ve topografya bilgisine dayanmaktaydı.¹³

II. Mahmud döneminde açılan okullardan Mekteb-i Harbiye'nin ikinci kısmında ve sivil memur yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin ders programlarında okulların kuruluşundan itibaren coğrafya dersi yer almıştır.¹⁴

İlk örneği 1847'de Davutpaşa'da kurulan rüştiyeler iyi bir eğitim sunduğu için devlet sınırları içerisinde sayıları hızlıca artmıştır. Bu okullarda kuruluşlarından itibaren coğrafya dersi verilmekteydi. 1869 Nizamnamesi ile kız rüştiyeleri de açılarak devlet toprakları içerisinde yaygınlaştırmak istenmiştir.¹⁵ Kız rüştiyelerinin programında da coğrafya dersi yer almıştır.

9 Gümüşçü, "Kâtib Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni", s. 398-400.

10 Sefa Sekin - Ali Özel, "Türkiye'de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2002, sy. 6, s. 39.

11 Mustafa Ergün- Tayyip Duman, "19. Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye Dergisi: Eğitim Özel Sayısı*, yıl: 2 Ocak - Şubat, 1996, sy. 7, s. 494-497.

12 Ramazan Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Eren Güler, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 330.

13 Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya I (Mutlakiyet Dönemi)", s. 13.

14 Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi" s. 330.

15 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre rüştiyelerin programında coğrafya dersi bulunmaktaydı. 1893'te üç sene süren rüştiyelerde üç sene coğrafya dersi verilmekteydi.

Coğrafya dersi, 1869 Maarif Nizamnamesi ile II. Mahmut döneminde zorunlu hale getirilen sıbyan mekteplerinin programında yer almaya başlamıştır.¹⁶ Bu durum ortaokul ve lise seviyesindeki okulların yaygınlaşmasına ve coğrafya ders kitaplarının hazırlanmasına zemin hazırlamıştır.¹⁷

1876'dan itibaren idadilerde ve liselerin programında coğrafya dersi yer almaktaydı. Beş senelik idadilerde haftada 10 saat (1894), yedi senelik idadilerde 13 saat (1899), sekiz senelik idadilerde ise 14 saat (1904) coğrafya dersi bulunmaktaydı.¹⁸ 1915 yılında fen ve edebiyat olarak iki bölüme ayrılan liselerin programında her sınıfta coğrafya dersi bulunmaktaydı. Hatta öğrencilere jeoloji ve kozmografya dersleri de verilmekteydi.¹⁹ Meşrutiyet döneminde idadi okullarının bir kısmı sultanilere çevrilmek istenmiştir.²⁰ Sultanilerin ders programında da coğrafya dersi yer almıştır.

Dönemin öğretmen okulları olan Dârümuallimîn-i İbtidai ve Dârümuallimîn-i Rüşdiyye'de de coğrafya dersleri okutulmaktaydı. Dârümuallimîn-i İdadi'de ise kozmografya ve tabii ilimler dersleri bulunmaktaydı.²¹

Böylece birçok okulun programında yer alan coğrafya dersi için çeşitli kitap ve ders araç- gereçlerine ihtiyaç duyulmuştur. Çeşitli Osmanlı eğitim kurumlarının programında yer alan coğrafya dersleri için hazırlanan ders kitaplarının ilk örnekleri, mühendishanede okutulmak üzere hazırlanarak, mühendishanenin matbaasında basılmışlardır. Ders kitapları ve dersler için gerekli olan materyallerin

16 Erol Kaplıhan, "Atatürk Dönemi (1923–1938) İlkokullarda Coğrafya Eğitimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Ocak – 2012, sy. 25, s. 153. 1913'te üç ayrı devreden (devre-i ula, devre-i mutavassıta ve devre-i aliye) oluşan altı sene olan ibtidaiyelerin ilk senesi hariç coğrafya dersi verilmekteydi. İbtidailer 1924'te beş seneye indirilmiştir ve devreler kaldırılmıştır. 1924'te okulun son üç senesinde coğrafya dersi verilmektedir. 1926 yılında ise ibtidaiyelerde coğrafya dersi ilk üç senede hayat bilgisi dersi içerisinde, son iki senede de müstakil olarak öğretilmeye başlanmıştır.

17 Sefa Sekin - Ali Özel, "9. Sınıf (Lise 1) Coğrafya Öğretim Programlarının İncelenmesi ve Karşılaştırması", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Ocak 2003, sy. 7, s. 46. Osmanlı Devleti'nin son döneminde coğrafya öğretim yöntemleri ile ilgili bilgi almak için bkz. Halil Tokcan- Şahin Oruç, "Osmanlı Devleti Son Dönemlerinde Coğrafya Öğretimi: Buluş Yoluyla Öğretime Bir Örnek", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Eylül 2009, c. XVII, sy. 3. s. 1013-1024.

18 Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya I (Mutlakiyet Dönemi)", s. 14.

19 Halil İbrahim Taş, "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze İlköğretim II. Kademe ve Liselerde Coğrafya Dersi ve Müfredatının Değişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2005, c. X, sy. 14, s. 314-316. 1924 yılı programına göre yine liselerin tüm sınıflarında birer saat coğrafya dersi verilmekteydi. 1924 ve 1938 yıllarının programına göre liselerin fen bölümünde her sene coğrafya dersi verilirken, edebiyat bölümüne sadece lise üçüncü sınıfta coğrafya dersi verilmekteydi.

20 İ. Hakkı Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya II (Meşrutiyet Dönemi)", *Türk Coğrafya Dergisi*, 1943, sy. 2, s. 132-136.

21 Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi", s. 330.

hazırlanması için kurulan mühendishane matbaasında basılan ders kitapları, zamanla diğer okullar için de kullanılacak düzeye erişmiştir²²

Mühendishanede okutulan ve ders kitaplarının ilk örnekleri olarak kabul edilebileceğimiz eserler Mehmed Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafya'sı* (1803-4), Hüseyin Rıfıkı Efendi'nin *El-Medhal fi'l-Coğrafya'sı* (1830-31) ve Muhammed Enveri'nin *Coğrafya Risalesi* ve *Coğrafya* (1856) adlı kitaplarıdır. Bu eserler Avrupa dillerindeki eserler tercüme edilerek hazırlanmışlardır.²³

Mahmut Raif Efendi, *İcâletü'l-Coğrafya* adlı eserini Londra'da sefaret katibiyken Fransızca olarak yazmıştır. Eser, Yakovaki adlı Viyana maslahatgüzarı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁴ Esere kendisinden bir sene önce basılan *Cedid Atlas* tercümesi eklenerek Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün'da ihtiyaç duyulan eserlerin basıldığı Darü't-Tabaatü'l-Âmire'de (Üsküdar) 1804 yılında basılmıştır.²⁵ Bu eser aynı zamanda ülkeler coğrafyası hakkında yazılmış ilk ders kitabı olarak da kabul edilebilir.

Hüseyin Rıfıkı Tamani²⁶ tarafından ders kitabı mahiyetinde yazılan eserler mühendishane tarafından satın alınarak uzun yıllar coğrafya dersinde okutulmuştur.²⁷ Hüseyin Rıfıkı Tamani'nin eserlerinden biri olan *El-Medhal fi'l-Coğrafya* (1830-31) tabii ve matematik coğrafyadan bahsetmektedir.²⁸

Muhammed Enveri, Bahriye Mektebi'nde coğrafya öğretmenliği yaptığı sırada, *Coğrafya* adlı kitabını yazmıştır. Bu kitap Harbiye ve Mühendishânede okutulmuştur.²⁹

Bahsedilen eserler dışında Bogos Tiryakioğlu; Auguste Michélot'un yazdığı coğrafya eserini, Theologu Aleko; *Coroza Coğrafyası'nı*, Seyyid Ali Paşa *Atlas de Zenfan'ı* Fransızca'dan tercüme etmişlerdir.³⁰

22 Erdal Aslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları" *Eğitim ve Bilim*, 2010, c. XXXV, sy. 158, s. 216-217.

23 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 162.

24 Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", s. 176-177.

25 Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 61. Matbaa-yı Amire'nin kuruluşu hakkında bilgi almak için bkz. Turgut Kut, "Darü'ttbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 10-11.

26 Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün'un baş hocasıydı. III. Selim'in tahttan indirilmesiyle başka okullarda görevlendirilen Tamani 1817'de vefat etmiştir.

27 Salim Aydın, "Hüseyin Rıfıkı Tamani" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, c. EK II, s. 584-586.

28 Eserle ilgili bilgi için bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 60.

29 Muhammed Enveri, *Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Bahriye Matbaası, 1273/1857.

30 Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya", s. 325.

1846 yılından sonra devlet salnameleri ardından da nezaret ve vilayet salnameleri yayınlanmaya başlanınca, coğrafi bilgi birikiminin artışı müteakip ders kitapları sayısında da artış görülmüştür. 1869-70 yıllarında, Kolağası Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Coğrafya* adlı kitabını yayınlamıştır. Bu kitap askeri idadilerde okutulmak için kullanılmıştır. Bilimsel değeri yüksek olan bir eserdir.³¹ 1871 yılında Sami Paşazade Abdülhalim'in yazdığı *Beyan-i Nakş-i Cihan* ve Hamdi Bey tarafından yazılan *Usûl-i Coğrafya-yı Tabii* yayımlanmıştır. 1872 yılında, Binbaşı Ahmed Cevat tarafından *Malûmatü'l-Kafiye fî Memâlik-i Osmâniye* yayımlanmıştır.

1890'lı yıllardan sonra daha özel alanlarda ders kitapları yazılmaya başlanmıştır. Bunlara; Abdurrahman Şeref Bey tarafından yazılan *Coğrafya-yı Umûmî* (1885), Ali Tevfik Bey tarafından yazılan *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası* gibi eserler örnek verilebilir. Ayrıca bu dönemde çeşitli coğrafya sözlükleri de yayımlanmıştır. Bu sözlüklere Ahmed Rifat Efendi'nin *Lûgat-ı Tarihiye ve Coğrafya'sı*, Şemsettin Sami'nin *Kamusü'l-a'lâm*'ı ve Ali Cevat Bey'in *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgati* örnek verilebilir.

Meşrutiyet döneminde, önceki dönemlerde hazırlanan eserlere göre daha modern yöntemlerle hazırlanmış eserler yayımlanmıştır. Derviş Ziya Paşa, Mehmed Burhaneddin, Osman Saffet, Memduh Süleyman, Yusuf Hafid ve Faik Sabri Bey bu tür eserler vermişlerdir.³² Meşrutiyet döneminde Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrenciler (Faik Sabri Duran, Ali Macit Arda, Selim Mansur ve Hamit Sadi Selen) yurda döndükten sonra, çoğunlukla yükseköğretimde ve Dârülfünûn'da görev almışlar ve yeni Fransız programlarına uygun bir şekilde eserler meydana getirmeye gayret etmişlerdir.³³

B. Kitapların Hazırlanışı

1870 yılında ibtidailerde okutulacak kitapların yazım ve tercümeleriyle ilgili 13 maddelik *1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi* yayımlanmıştır. Nizamnamede yazılacak kitapların taşımaları gereken genel nitelikler sıralanmış, kitapların mümkün olduğu kadar açık ve sade bir dille yazılması ve öğrencileri özendirici olması istenmekteydi.

Nizamnamenin sıbyan okulları için öngördüğü ders kitapları arasında coğrafya ders kitapları ve haritalar bulunmaktaydı. Ayrıca nizamnamede coğrafya ders kitaplarında Osmanlı Devleti topraklarının; iklimi, sınırları, yer şekilleri, ziraatı, ticareti, madenleri, nüfusu vb. konuların yer alması gerektiği belirtilmiştir. Kitap

31 Sekin - Özel, "Türkiye'de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi", s. 39.

32 Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Dönüşümü*, s. 162-163.

33 Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya II (Meşrutiyet Dönemi)", s. 122,132.

yazımını artırmak için bir yarışma düzenlenerek yazarları teşvik etmek için ödüller koyulmuştur.³⁴

7 Haziran 1875 tarihinde devlet tarafından yabancı dil bilen bir komisyon kurulması ve komisyon tarafından coğrafya dersinin daha iyi öğretilmesi için bir kitabın hazırlanmasına karar verilmiştir.³⁵ Yine okullarda kullanmak için yeni ve kusursuz bir coğrafya ders kitabı hazırlanması için 1882 yılında çalışmalar yapılmıştır.³⁶

Ders kitaplarının hazırlanması için genellikle yazarlardan bir talepte bulunulmamıştır. Yazarlar, kendi istek ve tecrübeleri çerçevesinde, çalışmalarda bulunarak çeşitli eserlerden tercüme yapmaktaydılar. Yazarlar bazen kitaplarda kullanmak için devletten çeşitli bilgiler istemekteydiler. Mösyö Koillo hazırlamakta olduğu *Avrupa Coğrafya-i Umumusı*'nde kullanmak üzere 15 Kasım 1887 tarihinde bazı şehirlerin nüfusunu talep etmiştir.³⁷ Kendisine coğrafya kitabında kullanmak için Serfice sancağında bulunan ev, dükkân ve diğer mülklerin miktarını belirten bir tablo teslim edilmiştir.³⁸

Eserler tamamlandıktan sonra genellikle devlet büyüklüklerine takdim edilmekteydi. Mekteb-i Bahriye'de Coğrafya öğretmeni olan Muhammed Enveri Efendi tercüme ve telif ettiği kitapları takdim etmiştir.³⁹ Eserler teslim edildikten sonra devlet erkânı eseri beğenirse yazarına kitap basma ruhsatı ve hediyeler verilebilirdi. Mekteb-i Harbiye'de riyaziye öğretmeni ve kolağası olan Esad Bey'e de coğrafya hakkında yazdığı risaleden dolayı nişan verilmiştir.⁴⁰

Hazırlanan eser, okullarda okutulmaya uygun bulunursa ruhsat verilir ve ders kitabı olarak okullarda kullanılabilirdi. Kolağası Şevket Bey tarafından hazırlanan, *Coğrafya Risalesi* ve atlasın 30 Eylül 1873 tarihinde rüştiyeler için satın alınması ve parasının ödenmesine karar verilmiştir.⁴¹ Binbaşı Mehmed Nasrullah Efendi tarafından tercüme edilen, Küre-i Musattaha ve Harita-i İstivâ'iyyesi'nin basımına 23 Mayıs 1904 tarihinde ruhsat verilmiştir.⁴² 20 Şubat 1908 tarihinde ise *Küre-i Mücesseme* isimli Rumca haritanın basılmasına ruhsat verilmiştir.⁴³

34 İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri" Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. IX, sy. 1, s. 202-203.

35 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) MF. MKT. 28-76 (3 Ca 1292, 7 Haziran 1875).

36 B.O.A. MF. MKT. 76-5 (1 B 1299, 19 Mayıs 1882).

37 B.O.A. HR. TO. 68-34 (15/11/1887).

38 B.O.A. MF. MKT. 77- 48 (20 Za 1299, 3 Ekim 1882).

39 B.O.A. A. MKT. MHM. 139-60 (29 M 1275, 8 Eylül 1858).

40 B.O.A. A., DVN. MHM. 30-78 (M 1277, Temmuz Ağustos 1860).

41 B.O.A. A., MKT. MHM. 465-47 (7 Ş 1290, 30 Eylül 1873).

42 B.O.A., MF. MKT. 782-32 (8 Ra 1322, 23 Mayıs 1904).

43 B.O.A., MF. MKT. 1040-52 (17 M 1326, 20 Şubat 1908).

İçerik ve özellik bakımından beğenilen eserler, masrafları devlet tarafından karşılanarak baskıları çoğaltılır ve okulların taleplerine göre yurdun çeşitli bölgelerine gönderilmekteydi. Okullar kitaplara ya da diğer araç-gereçlere ihtiyaç duyduğunda bu konudaki taleplerini devlete iletmekteydi. Rüştiyelerde okutulan *Medhal-i Coğrafya* adlı kitabın baskısı kalmadığı için 14 Haziran 1875 tarihinde Matbaa-i Âmire'de yeniden basılmasına karar verilmiştir.⁴⁴ 3 Haziran 1892 tarihinde, Matbaa-yı Âmire Ruznamçecisi Hasan Ferid Efendi'nin hazırlamakta olduğu *Yeni Coğrafya Atlası*'nın on paftası, basılmış olup eser tamamlanınca beğenilirse mekteplerde kullanılmasına karar verilmiştir.

Eserler içerik veya özellik bakımından yeterli bulunmazsa ya da içinde zararlı ifadelerin yer aldığı bölümler bulunuyorsa eserlerin basımına ruhsat verilmeyebiliyordu. 31 Temmuz 1892 tarihinde Hasan Ferid Efendi'nin *Coğrafya Atlası*, incelenmiş ve okullarda okutulmasına gerek olmadığına karar verilmiştir.⁴⁵

Devlet zararlı içeriği olan kitapların kullanılmasını engellemek için büyük çaba sarf etmekteydi. Özellikle zararlı eserlerin yabancı okullarında kullanılmasına karşı olan mücadele göze çarpmaktaydı. Yasaklanan eserler toplatılıp imha edilmekte, gümrüklerden geçirilmesi yasaklanmakta, gümrüklerden geçirilmesine müsaade eden memurlar cezalandırılmakta ve kitaplar geldiği yere iade edilmekteydi. Hatta içerisinde zararlı ifadeler bulunan kitapları basan matbaalara bile cezalandırılmaktaydı. 19 Aralık 1899 tarihinde *Muhtasar Sağirü'l-Coğrafya* isimli kitabın, zararlı içeriği nedeniyle satış ve yayını yasaklanmış ve imha edilmesi istenmiştir.⁴⁶ Ortodoks mekteplerinde okutulmak üzere seçilen Sırpça coğrafya ve mantık kitaplarında, zararlı içerik bulunmasından dolayı 1 Nisan 1900 tarihinde eserlerin ithali ve basımı yasaklanmıştır.⁴⁷ Filibe'de basılmış Bulgarca coğrafya kitabının, içeriğinin zararlı olması nedeniyle eserin toplatılmasına, imha edilmesine ve Bulgar mekteplerinde okutulmamasına 4 Ocak 1882 tarihinde karar verilmiştir.⁴⁸ Vele Vesor'un yazdığı coğrafya kitabının Musevi mekteplerinde okutulmaması, gümrük ve postanelerden de geçirilmemesi istenmiştir.⁴⁹ *Coğrafya'dan İlk Sene-i Tedrisiye* adlı Fransızca atlas zararlı yayınlar listesinde bulunduğundan geldiği yere iade edilmesine 14 Ocak 1895 tarihinde karar verilmiştir.⁵⁰

44 B.O.A., MF. MKT. 28-127 (10 Ca 1292, 14 Haziran 1875).

45 B.O.A., BEO 13-964(07/11/1309), B.O.A., MF.MKT. 146-33 (6 M 1310, 31 Temmuz 1892).

46 B.O.A., DH. MKT. 2286-41 (15 Ş 1317, 19 Aralık 1899).

47 B.O.A., DH. MKT. 2326-36 (30 Za 1317, 1 Nisan 1900).

48 B.O.A., MF. MKT. 73-113 (13 S 1299, 4 Ocak 1882).

49 B.O.A., MF. MKT. 191-35 (21 C 1311, 30 Aralık 1893).

50 B.O.A., MF. MKT. 245-22 (17 B 1312, 14 Ocak 1895). Zararlı içeriği bulunan kitaplarla ilgili daha fazla örnek için bkz. B.O.A., MF. MKT. 25-153(18 M 1292, 24 Şubat 1875), B.O.A., MF. MKT. 74 -131(11 R 1299, 2 Mart 1882), B. O. A., MF. MKT. 193-83 (13 B 1311, 20 Ocak 1894), B.O.A., MF. MKT. 135 -38(2 B 1309, 1 Şubat 1892).

Kitaplardaki zararlı ifadelerle Erzurum ve Van çevresinin Ermenistan olarak gösterilmesi örnek verilebilir. Üsküp'teki Bulgar Mektebi için alınan, *Zavtori Kaloş'un* Bulgarca yazdığı, *Coğrafya-yı Umûmî* adlı kitabında Erzurum ve Van çevresi; Ermenistan olarak gösterildiğinden 19 Aralık 1891 tarihinde bu kitabın nüshalarının yok edilmesine ve eserin basımına ruhsat veren memurun cezalandırılmasına karar verilmiştir.⁵¹ Bastırılan büyük küre-i musattahalarda Erzurum üzerinde bulunan, Ermenistan ibaresinin düzeltilmesi istenmiştir.⁵²

Bu dönemde yabancı okullar açılmadan gerçekleşmesi muhtemel olan problemlerle ilgili okullar uyarılmaktaydı. 11 Ekim 1894 tarihinde Trablusgarb'taki Rum mektebinin açılmasına müsaade edilmiş; mektepte okutulacak kitapların isimleri, ders saatleri ile şهادetnâme suretleri önceden gönderilmiştir. Mektep çalışanlarından özellikle coğrafya ve tarih kitaplarında zararlı ifadelerin bulunmamasına dikkat edilmesi istenmiştir.⁵³

Zararlı bilgiler içerdiği sanılan kitapların zararlı ifadeler içermediği anlaşılırsa iade edilebiliyordu. 5 Haziran 1890 tarihli belgeye göre Karabet Kütüphanesi'nde bulunan ve müfettişler tarafından el konulan *Coğrafya-yı Osmâni ve Muhtasar Avrupa Coğrafyası*'na yapılan incelemelerde risalelerin içinde zararlı ifade bulunmadığı 14 Eylül 1903 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵⁴ Verilen bütün bu örnekler devletin doğru bilgiler içeren kitapların okutulması konusundaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir.

Zararlı kitapların toplatılması kolay olmamaktaydı ve memurların toplama işlerini gerçekleştirirken zorlandığı zamanlar olmaktadır. Neologos Gazetesi tarafından ruhsatsız basılan, tarih sözlüğü ve coğrafya risalelerine el konulması için görevlendirilen matbaalar müfettişi Vapuridi Efendi'ye, zaptiyelerin yardım etmesine 2 Ağustos 1892 tarihinde karar verilmiştir.⁵⁵ Çıkması olası problemleri engellemek amacıyla böyle bir destek verilmesi uygun görülmüştür.

C. Coğrafya Ders Kitaplarının ve Haritaların Basılması

1727'de İbrahim Müteferrika'nın girişimleriyle ilk Türk matbaası kurulmuştur. İlk matbaayı müteakip açılan diğer matbaalarda da basılan tüm eserler devlet kontrolünden geçmiştir. 1854 yılında tüm matbaalara devletten izin (ruhsat) almadan herhangi bir basım faaliyetinde bulunamama şartı getirilmiştir. 1856 yılında ise matbaalara Takvimhâne Nezareti'nin kontrolünde kitap basma hakkı verilmiştir. 1857'de yayınlanan *Matbaa Nizamnamesi* ile de kitap basımının denetlenmesi

51 B.O.A., MF. MKT. 134-1 (17 Ca 1309, 19 Aralık 1891).

52 B.O.A., MF. MKT. 232-26 (10 R 1312, 11 Ekim 1894).

53 B.O.A., MF. MKT. 117-148 (16 L 1307, 5 Haziran 1890).

54 B.O.A., DH. MKT. 764-7 (21 C 1321, 14 Eylül 1903).

55 B.O.A., MF. MKT. 146-64 (08/01/1310, 2 Ağustos 1892).

Meclis-i Maarif'e devredilmiştir.⁵⁶ 1864 yılında Maârif Umûmiye Nezareti'nin altında Daire-i Mekâtib-i Mahsûsa kurularak ders kitaplarının incelenmesi ve devlete muhalif yayınları engellemesi amaçlanmıştır. 1864'te nezaret bünyesinde ders kitaplarının denetimi için Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti ile Tedkik-i Müellefat Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun kontrol edip mühür basmadığı kitapların yayınlanmamasına karar verilmiştir.⁵⁷

1872 Matbaa Nizamnamesi ile devletin kitap basımındaki kontrolü daha da artmıştır. Zararlı yayınları basan matbaalara para ve kapatma cezaları getirilmiştir.⁵⁸ Devletin hem zararlı eserlere ruhsat veren memurlara hem de eseri basan matbaalara ceza vermesi bu konudaki kararlılığını göstermektedir.

Her ne kadar matbaalar devlet kontrolünde ise de matbaa sahiplerinin de basacakları kitabı seçme ya da basmak istedikleri kitabın devlet kontrolünden geçip ruhsat alabilmesi konusunda etkili oldukları bilinmektedir. Matbaaların eserleri basmak için yazarlara az miktarda telif ücretleri ödediği ya da kitap ruhsatının kolay verilmesi için bakanlıkta çalışan yetkililer yazar olarak gösterilebilmekteydi. Bu nedenle matbaaların basmak istemediği kitaplar okullarda okutulamıyordu.⁵⁹ Öğretmenlerin istediği kitabı seçme hakkı olsa da matbaanın istediği eserleri basması ve okullara baskısı olan eserlerin gönderilmesi bu hakkın gerektiği şekilde kullanılmadığı durumlar oluşturmaktaydı.

30 Temmuz 1914'te çıkarılan nizamnameyle Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatına Telif ve Tercüme Dairesi dahil edilmiştir. Telif ve Tercüme Dairesi birçok ders kitabını incelemesinin yanı sıra, birçok ilmi eseri de telif ve tercüme ederek eğitim-öğretim hayatımıza kazandırmıştır. Okutulacak ders kitaplarının seçimi ise Meclis-i Kebir-i Maarif'e bırakılmıştır.⁶⁰

Yeni usule uygun eğitimin gerekleri olan ders aletleri içerisinde coğrafya dersi için en gerekli olanlar harita ve model küreler olarak kabul edilebilir. Haritaların resim olarak görülmesi nedeniyle şer'ân caiz olmadığı düşünüldüğünden okullarda kullanımı gecikmiştir.⁶¹ 1848'de Mekâtib-i Umumiye Muavini olan Vehbi Molla teftiş geçirme korkusuyla haritaları imha ettirmiştir.⁶² Zamanla yeni

56 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 5, s. 90-93.

57 Arzu M. Nurdoğan, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2014, c. III, sy. 2 s. 86-90.

58 Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", s. 90-93.

59 Aslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları", s. 220.

60 Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1996, c. LI, sy. 1, s. 208-209, 219. Telif ve tercüme bürosu ve büro tarafından yayımlanmış eserler hakkında bilgi almak için bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi, 1998, s. 161-180, 313.

61 Türk, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları", s. 208.

62 Ayşegül Altunova, "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 122-123.

usulde yetişen eğitimcilerin de etkisiyle haritaların eğitimin bir parçası olduğu anlaşılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında okullarda kullanılan ve askeri haritaların yapılması hız kazanmıştır.⁶³

Osmanlı Devletinde harita basımına, ilk olarak XIX. yüzyılın başında mühendishanede bulunan matbaada başlanmıştır. Önceleri sadece askeri amaçlarla kullanmak için hazırlanmış olan az sayıda harita basılmaktaydı. Daha sonra eğitim kurumlarında coğrafya dersinin yaygınlaşmasıyla derste kullanılacak haritalar ve atlaslar basılmaya başlanmıştır. 1850'li yıllardan sonra ise okullarda kullanmak üzere küreler ve haritalar satın alınmıştır. 1860'lı yıllardan sonra ise harita basmak isteyen kişiler devletten izin alarak bu işi gerçekleştirmişlerdir.

D. Kitapların Dağıtımı

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle ilköğretim kurumlarında (sıbyan mektepleri) düzenleme yapılarak okulun programına coğrafya dersi eklenmiştir. 1870 yılında, sıbyan mektepleri iptidailere dönüştürülerek modern öğretim yöntemleri ve ders araç-gereçlerinin kullanılmaya başlanması amaçlanmıştır.⁶⁴ 1869 Nizamnamesi ile devlet toprakları içerisinde rüştiyelerin sayısında da hızlı bir artış meydana gelmiştir. Bu nedenle okulun programında bulunan *muhtasar coğrafya* ve diğer derslerde okutulacak ders kitapları ile kullanılacak diğer araç-gereçlerin temin edilmesi ve dağıtılmasında sorunlar meydana gelmiştir. Maarif Kütüphanesi, özellikle 1872 ile 1884 yılları arasında rüştiyelerin idari evraklarını ve ders araç-gereçlerini gönderen bir merkez olarak kurulmuştur. Çeşitli kurumlarda basılan, telif ve tercüme edilen eserlerin bir nüshası Maarif Kütüphanesi'ne verilmiştir. 1895'e kadar bu hizmetini devam ettirmiştir.⁶⁵

Maarif Kütüphanesi, ülkenin dört bir yanında bulunan rüştiyeler için gönderilen kitap ve ders araç-gereçlerinin arasında coğrafya ders kitapları, harita ve model küreler bulunmaktaydı. Eğer ders kitabı Maarif Kütüphanesi'nin elinde bulunmuyorsa dış kaynaklardan temin edilmekteydi.⁶⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rüştiye mekteplerinin ders araç-gereçleri ile ilgili olan belgeler içerisinde, coğrafya dersi için gerekli olan ders kitapları, model küre ve haritaların temin edilmesi ve okullara gönderilmesi konusunda olanların miktarı fazladır. Çeşitli öğretim kurumları kitap, harita ve küre gibi ihtiyaçlarını

63 Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, İstanbul: Creative Yayıncılık, 2008, s. 264, 266, 285.

64 Lütfi Budak- Çiğdem Budak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2014, c. III, sy. 1, s. 54.

65 Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, yıl 2009, sy. 1, s. 27-30.

66 Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", s. 30-33.

devlete bildirmektedirler. Eğitim kurumlarının talepleri devlet tarafından uygun görülürse ve mevcutları varsa okullara postayla gönderilmekteydi. Sivas ve İşkodra vilayetlerinde bulunan rüştiye mekteplerinin birinci sınıfları için lazım olan küre, coğrafya atlası ve haritalar⁶⁷, Hama Mekteb-i İdadisi'nin istediği küre⁶⁸ ve Süleymaniye Rüştiyesi tarafından istenen küre ve haritalardan Asya haritası gönderilmiştir.⁶⁹ Beypazarı Rüştiyesi için istenen kürenin daha önceden gönderilmiş olduğu, Afrika haritasının ise postayla gönderildiği 10 Ekim 1873 tarihinde bildirilmiştir.⁷⁰ Yanya'daki rüştiye mektebi için gönderilen küre ve yeni ölçek haritaların Preveze Mutasarrıflığı tarafından okullara ulaştırılması istenmiştir.⁷¹

Maarif Kütüphanesi'nde mevcudu olmayan eserlerin baskıları tamamlandığında; küre ve harita gibi araç-gereçler temin edildiğinde önceden talepte bulunan okullara gönderilmekteydi.⁷² Çakmakiye Rüştiyesi'ne eksik gönderildiği belirtilen büyük küre-i musattaha mevcudu bulunduğu gönderilmiştir.⁷³ Bayburt Rüştiyesi'ne gerekli olan dünya küresinin, Maarif Kütüphanesi'nde mevcut olmadığından sonra gönderileceği 5 Mart 1873 tarihinde belirtilmiştir.⁷⁴ Yeniden düzenlenen *Coğrafya Risalesi* ile atlasın Edirne, Erzurum ve Konya vilayetlerine gönderildiği, istenen ölçekli haritaların da imal edildikten sonra gönderileceği bildirilmiştir.⁷⁵ Zor Mekteb-i Rüştiyesi tarafından istenen bazı coğrafya dersi malzemelerinin gönderilmeyip Osmanlı Devleti haritasının gönderildiği belirtilmiştir.⁷⁶ Hüda-vendigâr Maarif Müdürlüğü tarafından, Kirmastı Rüştiye Mektebi için istenen bir takım harita gönderilmiş, küre gönderilememiş ve çevredeki mekteplerin ne kadar haritaya ihtiyaç duyduğunun bildirilmesi istenmiştir.⁷⁷

Mevcudu bulunmayan ders kitaplarının muadilleri, küre ve haritaların Fransızca olanları da okullara gönderilmekteydi. Kerameddin Rüştiyesi'nde okutulmak için istenen *Mebadi-i Coğrafya* adlı kitabın baskısı olmadığından yerine *Muhtasar Coğrafya Risalesi* gönderilmiştir.⁷⁸ Gelibolu İdadî Mektebi için istenilen harita gönderilmiştir, fakat istenen küre-i musannanın Türkçesi olmadığından Fransızcası istenirse ücretinin gönderilmesi istenmiştir.⁷⁹

67 B.O.A., MF. MKT. 13-110 (17 Ş 1290, 10 Ekim 1873).

68 B.O.A., MF. MKT. 390-37 (06/11/1315, 29 Mart 1898).

69 B.O.A., MF. MKT. 100-68 (4/12/1305, 12 Ağustos 1888).

70 B.O.A., MF. MKT. 13-116 (17 Ş 1290, 10 Ekim 1873).

71 B.O.A., MF. MKT. 14-148 (11 L 1290, 2 Aralık 1873).

72 Bu konuyla ilgili diğer bir örnek için bkz. MF. MKT. 178 -178 (9 S 1311, 22 Ağustos 1893).

73 B.O.A., MF. MKT. 61-15 (22 Ra 1296, 16 Mart 1879).

74 B.O.A., MF. MKT. 9-55 (5 M 1290, 5 Mart 1873).

75 B.O.A., MF. MKT. 16-20 (2 Za 1290, 22 Aralık 1873).

76 B.O.A., MF. MKT. 164-99 (3 N 1310, 21 Mart 1893).

77 B.O.A., MF. MKT. 138-73 (29 Ş 1309, 20 Mart 1892).

78 B.O.A., MF. MKT. 21-23 (8 L 1291, 18 Kasım 1874).

79 B.O.A., MF. MKT. 114-132 (29 R 1307, 23 Aralık 1889).

Eğitim kurumlarının ihtiyaç duyduğu ders kitapları, küre ve haritalar kurumlarına ulaştığında demirbaş listelerine kaydedilmesi ve gönderilen ders araç-gereçlerinin düzgün bir şekilde kullanılması istenmekteydi. Trabzon Maarif Müdürlüğü tarafından rüştiye mekteplerine verilmek üzere istenen küre ve haritalardan mevcut olan Avrupa ve Afrika haritalarının gönderildiği, mevcudu bulunmayanların ise daha sonra gönderileceği, gönderilenlerin mekteplere paylaştırılarak demirbaş kaydedtirilmesinin gerektiği söylenmiştir.⁸⁰ En az beş-altı yıl süreyle gönderilen harita ve kürelerin kullanılması istenir ve bu süre içinde okullar tekrar istekte bulunursa reddedilebilirdi. Adana Maarif Müdürlüğü tarafından tekrar harita istenmesi üzerine daha önce gönderilen haritaların beş-altı sene kullanılması gerektiği, tekrar harita gönderilemeyeceği; istenen küre-i musattahaların ise mevcudu olduğunda gönderileceği belirtilmiştir.⁸¹

Küre ve harita gibi araç-gereçlerin ücreti maarif bütçesinden veya okul bütçesinden karşılanmaktaydı. Konya Rüştiyesi için istenilen *Medhal-i Coğrafya* ve diğer kitaplar fiyatlarını gösteren pusula ile birlikte okula gönderilmiştir.⁸² Konya Rüştiyesi için istenilen haritalar ve küreden, sadece haritalar ücretsiz gönderilmiş, küre ve nakliye masrafının talep edildiğinde gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸³ Hama Mekteb-i İdadisi için istenilen küre ve haritalar ve bunların nakliye masrafları daha sonra okul çevresinden toplanıp ödenmek üzere Maarif Nezareti veznesinden borçla alınmıştır. Diğer alet ve edevat masraflarının ise Maarif Nezareti'nin 1314 yılı bütçesinden karşılanmasına izin verilmiştir.⁸⁴

Sonuç

Doğu ve batı kültürünün etkisi ile hem orijinal hem de tercüme eserlere sahne olmuş Osmanlı coğrafyacılığında, zamanla orijinal eserlerin sayısı azalarak tercüme eserlerin sayısında büyük bir artış gözlenmiştir. Ders kitapları da bu durumdan etkilenmiştir. Uzun süre coğrafya ders kitapları tercüme yolu ile telif edilmiştir.

XVIII. yüzyıldan itibaren çeşitli okulların ders programında yer almaya başlayan coğrafya dersi için çeşitli ders kitapları ve ders araç-gereçlerine ihtiyaç duyulmuştur. Ders kitaplarının ilk örnekleri Mehmed Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafya*'sı, Hüseyin Rıfka Efendi'nin *el-Medhal fi'l-Coğrafya*'sı ve Muhammed Enveri'nin *Coğrafya Risalesi ve Coğrafya* adlı kitaplarıdır. Ders kitaplarının genel özelliklerine baktığımızda *coğrafya-yı umûmî, muhtasar coğrafya, mebâdi-i coğrafya, coğrafya-yı osmânî* gibi isimlerin yaygın olduğu görülmektedir. Yazarları genellikle coğrafya öğretmenleri ve diğer derslerin öğretmenleridir. Kitapların ilk sayfasında genellikle

80 B.O.A., MF. MKT. 867-89 (27 R 1323, 1 Temmuz 1905).

81 B.O.A., MF. MKT. 793-19 (15 Ca 1322, 14 Kasım 1894).

82 B.O.A., MF. MKT. 9-55 (5 M 1290, 5 Mart 1873).

83 B.O.A., MF. MKT. 116-169 (19 Ş 1307, 10 Nisan 1890).

84 B.O.A., MF. MKT. 421-64 (22/06/1313, 7 Aralık 1895).

yazarın görevi ve çalıştığı kurum belirtilmektedir. Ayrıca kitabın hangi okullarda okutulmak için kabul edildiği bilgisi de verilmiştir. Bazen eserlerde kitabın rüştiye, ibtidai gibi sadece hangi okullarda okutulduğu söylenmekle yetinilirdi. Bazen de okutulacağı sınıf ve dersin adına kadar ayrıntılı bilgiler verilmekteydi.

Eserlerin giriş sayfasında padişaha övgüler, kitabın hangi okullarda okutulabileceği, kitabın neden yazıldığı ve coğrafyaya dair görüşler bulunmaktaydı. Eserlerin içeriği ve planı genel olarak birbirine benzemektedir. Eserlerin çoğunda harita ve çeşitli şekiller bulunmaktaydı. Ders kitaplarının bazılarında içindekiler kısmı bulunmaktaydı. Ders kitaplarının büyük bir kısmı askeri okullarda (harbiye, bahriye ve askeri rüştiyeler) ve ibtidai, rüştiye, idadi ve liselerde okutulmuştur. Mülkiye Mektebi, Dârüşşafaka ve Hamidiye Mektebi gibi diğer okullar için basılan kitap sayısı ise oldukça azdır.

İncelenen 232 kitabın 13'ü ibtidailerde, 50'si askeri ve mülki rüştiyelerde, 21'i idadilerde, 9'u sultanilerde, 26'sı liselerde, 13'ü Mülkiye Mektebi'nde, 38'i Harbiye Mektebi ve Bahriye Mektebinde, 4'ü ise Dârülmualimîn ya da Dârülmualimatlarda okutulmuştur. 8'i ise öğretmenlere kılavuz kitap olması amacıyla yazılmıştır.

En çok coğrafya ders kitabı yazarı yazarlar sırasıyla Faik Sabri Duran (46) ve Osman Saffet Geylangil (17)'dir. Dârülfünûn'un coğrafya bölümünde görev yapan bu iki yazarın eserleri modern coğrafya eserleri olarak tanımlanabilir.

Kütüphanelerimizde Osmanlı Devleti'nin son yıllarını kapsayan zaman diliminde Osmanlı Türkçesi ile yazılmış birçok coğrafya ders kitabı eser bulunmaktadır. Bu eserlerin içeriklerinin de bilinmesi gerekmektedir.⁸⁵ Fakat eserlerin içerikleri, çalışmamızın amacı ve kapsamı dışındadır.

85 Osman Gümüşçü-Nazan Karakaş Özü, "Türkiye'de Modern Coğrafyanın Kuruluşu ve Örgütlenmesi (1915-1941)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Bahar 2016, c. XXXII, sy: 93, s. 16; Osmanlı dönemi coğrafya dersi ve ders kitaplarının özellikleri, içerikleri ve hangi kütüphanelerde buldukları konusunda bilgi almak için bkz. Didem Sevtap Yeşiltepe, "Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010; İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, c. I - c. II.

II. Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yılları Coğrafya Ders Kitapları Literatürü

- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri-Birinci Sene*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324. (Rüştiyelerin birinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri-İkinci Sene*, Birinci Baskı, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1323. (Rüştiyelerin ikinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri-Üçüncü Sene*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Rüştiyelerin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1306. (Muhtemelen, Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Istatistik ve Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314. (Muhtemelen, Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Ahmed Besim Atalay, *Haritalı Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, Trabzon: Kitapçı Ahmed Hamdi, 1330. (Eser muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Celal- İsmail Münir ACAR, *Yeni Usûlde Muharrer Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327. (Talebe-i Ulum efendileri [öğrenciler] için hazırlanmış bir kitaptır.)
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Askerî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1310. (Muhtemelen Harbiye Mektebi'nde kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1307. (Askeri rüşdiyelerin dördüncü sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Memâlik-i Osmâniye'ye Mahsus Coğrafya-yı Askerî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1310. (Harbiye Mektebi'nin süvari ve piyade öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir. Eserin 1314 yılındaki baskısı Harbiye Mektebi'nin süvari ve zabtiye sınıfları için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Mufassal Coğrafya-yı Osmânî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1311. (İdadilerin birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Osmânî*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, İstanbul, 1316. (İdadi mekteplerinin birinci sınıfları için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidai mektepleri, devre-i ulâ kısmı, birinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidai mektepleri, devre-i ulâ kısmı, ikinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)

- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333. (Eser farklı derslere ait bilgilerden oluşmaktadır. İçerisinde coğrafyaya ait bir kısım da bulunmaktadır. İbtidai mektepleri, devre-i mutavassıta kısmı, birinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1338-1340. (İbtidai mektepleri, devre-i mutavassıta kısmı, ikinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1338. (İbtidai mektepleri, devre-i âliye kısmı, birinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri 1338. (İbtidai mektepleri, devre-i âliye kısmı, ikinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad, *Malûmat Al Kafîye fi'l Memâlik-İl Osmâniye*, Birinci Baskı, İstanbul: Ahmed Mithat Matbaası, 1289. (Eser askeri idadilerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Taşbasma, 1286. (Eser askeri idadiler okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Tersîm-i Riyâzî*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgahı, 1310. (Mülkiye Mektebi'nin dördüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Ahmet Ragıb, *Kitaât-ı Hamsenin Coğrafya-yı Umûmîsi*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298. (Dârüşşafaka Mektebi üçüncü senede okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Akyol, İbrahim Hakkı; - Mustafa Midhat, *Muhtasar Kıbrıs Coğrafyası ve Muhtasar Kıbrıs Tarihi*, İstanbul: İbrahim Hilmi Kütüphanesi, 1338. (Kıbrıs Türk ilkokullarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Akyol, İbrahim Hakkı; *Umûmî Coğrafya: Tabii, Beşeri, İktisadi*, I. Cilt, İkinci Baskı, İstanbul: Milli Matbaa, 1926. (Fernand Maurette ve L. Gallouédec'in eserlerinden tercüme edilmiştir. Liselerin ikinci devrelerinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Akyol, İbrahim Hakkı; *Umûmî Coğrafya: Tabii, Beşeri, İktisadi*, II. Cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1926. (Fernand Maurette ve L. Gallouédec'in eserlerinden tercüme edilmiştir. Liselerin ikinci devrelerinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, (Resimli) *Mücmel Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, *Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1315. (İdadi mekteplerinde ve Rüştiyelerin ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, *Musahhah Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1318. (İdadi mektepleri ve Rüştiyelerin ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, *Resimli Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307. (İdadilerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Ali Cevad- Remzi, *Hûlasa-i Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Haydar, *Harita Tersîmi Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, 1314. (Harbiye Mektepleri'nde harita dersi gören sınıflarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Nazima, *Hey'et-i Arz*, Birinci Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307. (Eser ibtidai mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)
- Ali Nazima, *Küçük Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1307. (Eser muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)
- Ali Nazmi, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1292. (Medâris-i Âliye-i İlmiye'de okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ali Rıza- Ali Kemal, Atlaslı *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn Matbaası, 1318. (Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn'un idadi kısmı ve Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin birinci seneleri için kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Memâlik-i Mahrûse-i Şahane Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316. (Eser muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308. (Kitap, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve Mekteb-i İdadi-yi Mülki üçüncü sene öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Mufasssal Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329. (İdadi mekteplerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Mûlahhas Yeni Coğrafya*, Karabet Matbaası, İstanbul: 1311. (Rüştiyelerin ikinci ve üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Yeni Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1305. (Askeri rüştiyelerin üçüncü ve dördüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Yeni Usûl Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Bedrusyan Matbaası, 1327. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Altınay, Ahmed Refik; *Coğrafya-yı Sevkiülceysi*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1313. (Erkân-ı Harbiye birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Altınay, Ahmed Refik; *Resimli Nümûne-i Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 1320. (Askeri rüşdiye ikinci sınıf öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Arda, Ali Macid; *Avrupa Coğrafyası*, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, 1340. (Fernand Maurette ve L. Gallouédec'in eserinden tercüme edilmiştir. Muhtemelen Darülfünûn'da kullanılmıştır.)
- Armanak Horikyan, *Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1312. (İkinci sınıflarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Atalay, Ahmed Besim; *Yeni Coğrafya İlk Mektep (İkinci Sınıflar İçin)*, Trabzon: Kitabhane-i Hamdi, 1330. (İbtidai mekteplerinin ikinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Atalay, Ahmed Besim; *Yeni Coğrafya İlk Mektep (Üçüncü Sınıflar İçin)*, Trabzon: Kitabhane-i Hamdi, 1330. (İbtidai mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Başar, Ahmed Hamdi; *Coğrafya-yı Tabii: Amerika ve Avustralya*, İstanbul: Kanaat Kütübhanesi, 1341. (Lise birinci ve ikinci sınıflarda okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Behram Münir, *Vatan-ı Mukaddes veya Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Mürettibin-i Osmânîye Matbaası, 1328. (Taşra idadileri ile rüştiyelerin ikinci ve üçüncü sınıfında okutulmak için hazırlanmış bir kitaptır.)
- Behram Münir, *Yeni Usûl Haritalı ve Resimli Rehnüma-yı Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1328. (Rüştiyeler ile taşra idadilerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Bekir Sıdkı Abu'l-Salih, *Millî Amelî, Vatani, Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1332. (Rüştiye ve Sultani mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Çığıraçan, İbrahim Hilmi; *Çocuklara İlk Coğrafya*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1325. (Eser, ibtidai mekteplerinin birinci senesinde okutulmak için, kabul edilmiştir.)
- Çığıraçan, İbrahim Hilmi; *İbtidaiye Cep Atlası*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324. (İbtidai mekteplerinde istifade etmek için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Çığıraçan, İbrahim Hilmi; *İdadiye Cep Atlası (Umûmî Cep Atlası)*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324. (İdadi mekteplerinde coğrafya derslerinde kullanılmak için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Çığıraçan, İbrahim Hilmi; *Rüşdiye Cep Atlası*, İstanbul: Kütüphane-i Askeri Matbaası, 1324. (Rüştiye mekteplerinde istifade edilmesi için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Çığıraçan, İbrahim Hilmi; *Memâlik-i Osmâniye Cep Atlası*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1323. (Genel olarak okullarda coğrafya dersinde istifade edilmesi amacıyla hazırlanmıştır.)
- Darkot, Mehmed Besim; *İlk Mekteplerde Coğrafya: Muallim Kitabı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1928. (Eser, coğrafya öğretmenlerine, ilköğretimde coğrafya dersinin nasıl öğretilmesi gerektiğini göstermek amacıyla yazılmıştır.)
- Darkot, Mehmet Besim - Cemal Arif Alagöz, *Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1926. (İbtidai mektepleri üçüncü sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Darkot, Mehmet Besim – Cemal Arif Alagöz, *Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1926. (İbtidai mektepleri dördüncü sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Duran, Faik Sabri, *Amerika Avustralya*, İstanbul: Matbaa-yı Osmânîye, 1333. (Eser Sultanilerin altıncı sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Avrupa*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Mekteb-i Sultani, yedinci sınıf öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)

- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası Afrika*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1926. (Eser lise birinci devre, birinci sınıf öğrencilerine okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası Asya, Asya-yı Şarki Adaları, Afrika*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1330. Okullarda okutulmak üzere hazırlanmıştır. (Muhtemelen lise öğrencilerine uygun bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası Şimali Amerika*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1926. (Eser lise birinci devre, birinci sınıf öğrencilerine okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (Dârümuallimîn-i ibtidailerinin ikinci senesinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası, Cenubi Amerika ve Okyanusya*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi Matbaası, 1927. (Eser muhtemelen lise derecesindeki okullarda coğrafya derslerinde okutulmuştur.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası-Avrupa*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329. (Eser muhtemelen lise derecesindeki okullarda coğrafya derslerinde okutulmuştur.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri* İstanbul: Kanaat Matbaası 1926. (İlkokulların üçüncü sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1926. (İlkokulların dördüncü sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1927-1928. (İlkokulların beşinci sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Faik Sabri Bey'in Coğrafya Defterleri (Avrupa)*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Lise birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1926. (Lise birinci devre birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri*, İstanbul: Türk Matbaası, 1927. (Lise birinci devre ikinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Eser lise üçüncü sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Coğrafya-yı Tabîi ve Beşeri*, İstanbul: Kanaat Matbaası 1915. (Eser lise altıncı sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Avrupa*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Lise yedinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Asya, Asya-yı Şarki Adaları*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1915. (Lise sekizinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Amerika ve Avustralya*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Lise dokuzuncu sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafyada İlk Adım*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331. (İbtidai mektepleri devre-i ula öğretmenlerine dersin nasıl öğretilmesi gerektiği konusunda yazılmış bir eserdir.)

- Duran, Faik Sabri, *Coğrafyada İlk Adım*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331. (İbtidailerin devre-i ula kısmı öğrencileri için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya-yı Tabii*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329. (De Martaux, Le Lopera ve Dr. Davis'in kitaplarından tertip edilmiştir. Kitap muhtemelen Darülfünun'da okutulmak amacıyla hazırlanmıştır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya-yı Tabii Dersleri ve Manâtik-ı Kutbiye*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1330. (Eser Sultâni mekteplerinin altıncı senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklar İçin Coğrafya Hikayeleri*, Birinci Baskı, İstanbul: Şems Matbaası, 1330. (İlkokulların ilk devresinin, ikinci sınıfları için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askeri, 1336. (Bu eser ibtidailerin devre-i mutavassıta kısmı, birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri İkinci Kısım*, İstanbul: Kanaat Matbaası 1331. (Bu eser ibtidailerin devre-i mutavassıta kısmı, ikinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Marifet Matbaası 1926. (İlkokulların üçüncü sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri: Türkiye Coğrafyası*, Yedinci Baskı, İstanbul: Kütüphane-i Hilmi, 1926. (İlkokul dördüncü sınıfta okutulmak için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Kıraâtleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i mutavassıta kısmı öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Küçüklere Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1336. (İlkokulların devre-i âliye kısmı, birinci sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Küçük Mekteplilere Coğrafya Dersleri*, Altıncı Baskı, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1926. (İlkokulların devre-i âliye kısmı, ikinci sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Mekteplerde Coğrafya Tedrisatı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Öğretmenler için, coğrafya dersi öğretimi alanında hazırlanmış bir kılavuz niteliğindedir.)
- Duran, Faik Sabri, *Muhtasar Coğrafya-yı Umûmi*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1334. (İlkokulların devre-i âliye kısmında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *İlk Atlas: İlk Mekteblere Mahsus*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1927. (İlkokulların devre-i âliye kısmı, birinci sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Orta Atlas*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1928. (Lise ve orta mekteplerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Cep Atlası*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1332. (Eser Sultânilerde okutulmak üzere okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Duran, Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (İstanbul Sultanisi onuncu sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabii ve İktisadisi*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1333. (Bu kitap Sultaninin dokuzuncu senesinde, İbtidai-yi Dârülmuallimîn ve Dârülmualimatların üçüncü senesi ve taşra idadilerinin hazırlık sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Tabii Coğrafya Dersleri Kutub Memleketleri*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1926. (Lise birinci devre, birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Tahsil-i İbtidaiyede Coğrafya Tedrisâtı (Devre-i Âliye)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların devre-i âliye kısmında, coğrafya dersi öğretiminin nasıl yapılacağı hakkında, öğretmenlere bilgi veren bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Tahsil-i İbtidaiyede Coğrafya Tedrisâtı (Devre-i Mutavassita)* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların devre-i mutavassita kısmında coğrafya dersi öğretiminin nasıl yapılacağı hakkında öğretmenlere bilgi veren bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Asya Afrika*, İkinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1921. (Liselerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Avrupa Coğrafyası*, İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341. (Eser Sultanide okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Türkiye Coğrafyası*, İstanbul: Marifet Matbaası, 1928. (Ortaokullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri - Osman Safvet Geylangil, *Mufasssal Coğrafya-yı Tabii*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1331. (Eser muhtemelen liselerde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Ebu'l-Muhsin Kemal, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1330. (Coğrafya öğretmenlerine, coğrafya dersinin nasıl öğretilmesi gerektiğini ifade etmek amacıyla yazmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet, - Mehmed Abdülkadir, *Mektep Atlası*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1342. (Okullarda coğrafya dersinde istifade edilmek amacıyla hazırlanmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Küçüklere Coğrafya Hikayeleri (Devre-i Ula 2. Sınıf)*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların ilk kısmının birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Küçüklere Coğrafya Dersleri (Devre-i Mutavassita-1.Sınıf)*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların devre-i mutavassita kısmının birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Küçüklere Coğrafya Dersleri (Devre-i Mutavassita - 2. Sınıf)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339. (İlkokulların devre-i mutavassita kısmının ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî İkinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i ulâ kısmının, ikinci senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: 1909-11. (İbtidailerin beşinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî Üçüncü Sene*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1329. (Taşra idadilerinin birinci sınıflarında ve rüştiyelerinin son sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerinin birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i ulâ kısmının ikinci senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Küçük Coğrafya*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1327. (Eser muhtemelen ibtidailerde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî: İkinci Sene*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerinin ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i âliye kısmı, birinci sınıfı için hazırlanmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Riyazî ve Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331. (İbtidailerin devre-i âliye kısmının birinci sınıfı için hazırlanmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Resimli ve Haritalı Küçük Osmanlı Coğrafyası: Yeni Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1328. (İbtidailerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Resimli ve Haritalı Yeni Türkiye Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1924. (İbtidailerin dördüncü sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hantuğ, Yusuf Hafid; *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329. (Eser idadilerin ikinci sınıflarında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hantuğ, Yusuf Hafid; *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Eser rüşdiye mekteplerinin birinci sınıfları ile ibtidailerin son sınıflarında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı Smaî ve Ticarî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1307. (Ulûm ve Fünûn Mektebi, sınıf-ı âlide okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1891. (Kitap ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Hasan Tahsin, *Rehber-i Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324. (İbtidailerde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)
- Hilmi Bey, *Çocuklara Mahsus Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1327. (Bu kitap ibtidailerin ikinci ve üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Hilmi - Celal Bey, *İlk Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328-1330. (İbtidailerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hilmi - Celal Bey, *İlk Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328-1330. (İbtidaiyelerde okutulmak üzere yazılmış bir eserdir.)
- Hüseyin Hıfzı, *Küçüklere Haritalı ve Resimli Coğrafya-yı İbtidai*, İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi, 1312. (İbtidai mekteplerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Rehber-i Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Suallî ve Cevablî Mebde-i Coğrafya*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Suallî ve Cevablî Musavver Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Suallî ve Cevablî Rehnüma-yı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabhanesi, 1327. (İbtidai mekteplerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Hüseyin Hüsni, *Coğrafya-yı Umûmî*. (II. Abdülhamit'e sunulmuş bir eserdir. Askeri okullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *İcmâl-i Coğrafya*, İstanbul: Aramyan Matbaası, 1300. (Le Vasseur'un eserinin tercümesidir. Yazar esere kendi eklemelerini de yapmıştır. Askeri rüştiyelerin son sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Mufassal Topografya Tatbikatı*, İstanbul: 1302. (Erkân-ı Harbiye Mektebi birinci senesinde, okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Taksîmât-ı Düvel-i Müsta'merat-ı Millîyi Hâvî Coğrafya-yı Umûmî ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1312. (Eser askeri ve mülki rüşdiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Tahdit-i Arazi-yi Askerî Nazarî ve Amelî*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Hazret-i Şahane Matbaası, 1300. (Fransız Monsieur de la Loup'un eserine eklemeler yapılarak tercüme edilmiştir. Mekteb-i Fünûn-u Harbiye öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Topografya*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye Matbaası, 1296. (Mekteb-i Fünun-u Harbiye piyade ve süvari sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Paşa, *Memâlik-i Osmânîye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1303. (Cortambert'in Fransızca olan eserinden tercüme edilmiştir. Dârüşşafaka Mektebi, altıncı ve yedinci sınıflarında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Rıfki, *El-Medhâl fi'l-Coğrafya*, İstanbul: Darü't-Tabaâtü'l-Âmire, 1830-31. (Harbiye Mektebi ve Mühendishane'de okutulmuştur.)
- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Arakis Matbaası, 1330. (Rüşdiyeler ve liselerin ikinci senesinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)

- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1328. (Rüştiyelerde ve liselerin ikinci senesinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Arakis Matbaası, 1330. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerin ikinci ve üçüncü senelerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Mürettibin-i Osmâniye Matbaası, 1328. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerin ikinci ve üçüncü senelerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- İbrahim Celeleddin, *Coğrafya Hocası*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311. (Eserde ders kitabı olarak okullarda okutulduğuna dair bir ibare bulunmasa da, didaktik bir tarzda ve soru - cevap şeklinde yazılmış olduğundan okullarda okutulduğu düşünülmektedir.)
- İclal Hanım, *Sağır Müntahab Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1317. (Beşiktaş Hamidiye Mektebi'nin kız öğrenciler kısmında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- İzzet Bey, *İlaveli Mülâhhas Coğrafya*, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1304. (Dârüşşafaka Mektebi için kabul edilmiştir.)
- İzzet Bey, *Mülâhhas Coğrafya*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1294. (Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Kanad, Halil Fikret, *Coğrafya Tedris Usûlü*, İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası, 1927. (Coğrafya öğretmenlerine dersin öğretimi konusunda kılavuz olması amacıyla yazılmış bir eserdir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Avustralya Kitasının Mevzi'i Coğrafyası*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1928. (Ortaokulların birinci devresinin birinci seneleri ile liselerde ve muallim mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Umûmî Coğrafya İle Cenubî Amerika, Avusturalya ve Afrika Kıt'alarının Mevzi'i Coğrafyası*, İkinci Baskı, İstanbul: İkdam Matbaası, 1926. (Liseler ve ortaokulların birinci senelerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Yeni Türkiye Memleket Coğrafyası*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1927-1928. (Eser lise derecesindeki okullarda ve rüşdiyelerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Yeni Türkiye Milli Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Milli Matbaa, 1926. (Dârülmualimîn Mektebi dördüncü sınıfında okutulmak için, kabul edilmiştir.)
- Kevakibzade Abdülhalik Midhat, *Coğrafya Muallimi*, İstanbul: Alem Matbaası 1314. (Eser muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Kömürçüyan, Kırkor, *Fenn-i Mesaha-i Arazi ve Topografya*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307. (Eser idadi mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)

- M. Tevfik, *Resimli ve Haritalı Yeni Coğrafyayı Umûmî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328. (Mülkiye Mektebi'nde ve askeri okulların birinci sınıflarında okutulması için kabul edilen bir kitaptır.)
- Mahmud Nedim, *Askeri Topografya*, İstanbul: Mekteb-i Hayriye Matbaası, 1340. (Harbiye Mektebi'nde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)
- Mehmed (Ahmed) Hikmet, *(Mebâdi-i) Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Karabet Matbaası, Birinci Baskı, 1311. (Eser, idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş, bir kitaptır.)
- Mehmed (Ahmed) Hikmet, *Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1312. (Eser idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmed Arif, *Muhtasar Avrupa Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328. (Rüştiyelerde ve idadi mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Arif, *Tarz-ı Cedid Coğrafya-yı Umûmî: Avrupa Kısmı*, İstanbul: Vezir Hanında 48 Nolu Matbaa, 1327. (Rüştiye mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Azmi, *Yeni Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1314. (Eser rüştiyelerin birinci sınıfında kullanılmak için kabul edilmiştir.)
- Mehmed Bedreddin, *Telhis-i Coğrafya*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304. (İbtidai mekteplerinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Mehmed Burhaneddin, *Coğrafya-yı İktisadi*, İstanbul: Edeb Matbaası, 1328. (Eser Mülkiye Mektebi ve Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmed Celaleddin, *Coğrafya-yı Umûmî Cep Atlası*, İstanbul: Karabet Matbaası 1324. (Coğrafya derslerinde kullanıldığı düşünülmektedir.)
- Mehmed Celaleddin, *Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1311. (Mekteb-i Bahriye Rüştiyesi'nin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmed Cemal, *Anadolu: İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya*, İstanbul: Matbaa-i Askeri, 1336. (Muhtemelen Harbiye Mektebi'nde kullanılmıştır.)
- Muhammed (Mehmed) Enveri, *Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Bahriye Matbaası, 1273. (Harbiye ve Mühendishane mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Eşref, *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul: Kütüphane-yi Tefeyyüz Matbaası, 1324. (Rüştiye derecesindeki okullarda okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Mehmed Eşref, Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşdü, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1325. (Eserde ders kitabı ibaresi bulunmamaktadır. Fakat geniş içeriği nedeniyle mekteplerde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Nasrullah, *Atlaslı Coğrafya-yı Osmânî: Asya-yı Osmânî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Nasrullah, *Atlaslı Coğrafya-yı Osmânî: Rumeli-yi Şahane*, İstanbul: Hakkak Servişen Taş ve Hurufat Matbaası, 1310. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)

- Mehmed Nuri - Mehmed Vahdet, *Topografya*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayun Litografya Matbaası, 1303. (Mühendishâne-i Berr-i Hümayun-u Harbiye'nin birinci sınıfında ve Hendese-i Mülkiye üçüncü ve dördüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Mehmed Remzi – Mehmed Vasıf, *Yeni Coğrafya-yı Osmânî*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1325. (Mülki idadının ikinci sınıfında ve askeri rüştiyelerin dördüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Remzi, *Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1323. (Kitap askeri rüştiyelerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Remzi, *Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, 1319. (Askeri rüştiyelerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Remzi, *Mücmel Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1325. (Askeri rüştiyelerin ikinci senesinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Mehmed Rifat, *Askeri Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1340. (Muh-temelen Harbiye Mektebi'nde okutulmuştur.)
- Mehmed Rüşdü - Mehmed Abdülkadir, *Mükemmel ve Mufassal Türkiye Cumhuriyeti Atlası*, İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1928. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Rüşdü, *Coğrafya-yı İstatistikî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1311. (Coğrafya derslerinde okutulduğu düşünülmektedir.)
- Mehmed Rüşdü, *Cumhuriyet Devri Atlasları - Mükemmel Umûmî Coğrafya Cep Atlası*, İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1341. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Şakir, *Yazılı ve Yazısız Harita Üzerinde Sualli-Cevaplı Muhtasar Numûne-i Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mahmut Efendi Matbaası, 1310. (Askeri rüştiyelerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir. Eserin 1317 tarihli baskısı Askeri rüştiyeler ve Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tahir, *Osmanlı Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312. (Mülki idadilerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tahir, *Mükemmel Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1316. (Eser idadilerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tevfik, *Coğrafya-yı Askeri-yi Osmânî'den Avrupa Asya*, İstanbul: Harbiye Matbaası, 1325. (Harbiye Mektebi'nin son sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1325. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmet Besim Darkot - Cemal Arif Alagöz, *Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1926. (İbtidai mekteplerinin beşinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)

- Memduh Süleyman, *Mufassal Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, I. Cilt, İstanbul: Matbaa-yı Hukukiye, 1329. (Eser muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Memduh Süleyman, *Mufassal Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, II. Cilt, İstanbul: Matbaa-yı Hukukiye, 1330. (Kitap idadi ve sultanide kullanılmak üzere hazırlanmıştır.)
- Mustafa Rasim, *Memâlik-i Mahrûse-i Şahane Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1305. (Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn İdadisi'nde ve Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin birinci sınıfında kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Osman Vasıf, *Nev Usul Hülâsa-i Coğrafya*, İstanbul: Feridiye Matbaası, 1318. (Fünûn-ı Bahriye ve Rüşdiye-yi Bahriye mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Ömer Subhi, *Coğrafya-yı Hikemî*, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1301. (J. Geikie'nin eserinden tercüme edilmiştir. Ders kitabı olduğu düşünülmektedir.)
- Raif Mahmud, *İcaletü'l-Coğrafiye*, İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Âmire, 1219. (Raif Mahmud Efendi'nin Fransızca yazmış olduğu eseri Yakovaki Efendi tercüme etmiştir. Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn'da okutulmuştur.)
- Rıfat Efendi, *Coğrafya-yı Husûsî ve Umûmî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1295. (Dârüşşafaka Mektebi dördüncü sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Rıfat Efendi, *Taksimât-ı Coğrafya-yı Husûsî (Avrupa)*, I. Cilt, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298 ve 1300. (Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Rıfat Efendi, *Taksimât-ı Coğrafya-yı Husûsî (Amerika)*, II. Cilt, Birinci Baskı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298. (Dârüşşafaka mektebinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Rıfat Efendi, *Taksimât-ı Coğrafya-yı Husûsî (Asya)*, Birinci Baskı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1295. (Dârüşşafaka Mektebi dördüncü sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Selanikli, Fazlı Necib, *Coğrafya-yı Tabîi ve Politikî*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1305. (Eser rüştiyelerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Selanikli, Fazlı Necib, *Mufassal Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306. (İdadilerde okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Selen, Hamid Sadi, *İktisadi Coğrafya*, İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1926. (İstanbul Ticaret Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Mevzi'î Coğrafya*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya 1927. (A. Hattner'in *Mevzi Coğrafya Mebadisi* adlı eserinin tercümesidir. Dârülfünûn'da okutulmak için tercüme edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabîi ve İktisadisi*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334-1335. (Mülkiye Mektebi birinci ve ikinci sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1925. (Liselerin üçüncü senesinde, kız ve erkek muallim mekteplerinde ve İmam ve Hatib mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Türkiye'nin Tabîi Coğrafyası*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1928. (Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Selen, Hamid Sadi, *Türkiye'nin Tabii ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1924. (Kitap, ortaokullarda okutulmak amacıyla yazılmıştır.)
- Selim Sabit, *Muhtasar Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1291. (Mahmu-diye Mektebi ve bazı sıbyan mektepleri için kabul edilmiştir.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330. (Yazar bu kitabı, öğretmenlere coğrafya dersinin öğretiminde kılavuz olması için, hazırlamıştır.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafya-yı Sevkülceysi*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hü-mayun Matbaası, 1307. (Askeri mekteplerde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Memâlik-i Osmânîye'nin Sevkülceys Coğrafyası*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn Matbaası, 1310. (Harbiye Mektebi üçüncü senede kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Müntehab Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Şirket-i Müret-tibiye Matbaası, 1311. (Bu kitap Hamidiye Mektebi'nde kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Süleyman Asaf, *Amelî Topografya*, İstanbul: Matbaa-i Osmânîye, 1302. (Askerî mekteplerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Süleyman Şevket, *Atlas-ı Muhtasar*, İstanbul, 1289. (Rüştiyelerde okutulmak için hazırlanmış bir atlasdır.)
- Süleyman Şevket, *Hülâsa-i Coğrafya (Avrupa)*, I. Cilt, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1286. (Topçu Mekteb-i Şahane'de okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Süleyman Şevket, *Hülâsa-i Coğrafya (Asya-Afrika)*, II. Cilt, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1287. (Topçu Mektebi'nde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Süleyman Şevket, *Hülâsa-i Coğrafya (Amerika Okyanusya)*, III. Cilt, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1288. (Topçu Mektebi'nde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Süleyman Şevket, *Muhtasar Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1289. (Rüştiyelerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1283. (Cortambert ve François Eugene'in eserlerinden tercüme edilmiştir. Harbiye ve Bahriye mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Kebir*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Mat-baası, 1292. (Mir'at al-Vaziyya adlı kitabın tercümesidir. Kitapta böyle bir ibare bulunmasa bile muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Sağır*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1295. (Harbiye, Bahriye Mektebi ve rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Şükri, *Kitaât-ı Hamse-yi Havi Yeni Tertib Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328. (Rüştiyelerin birinci sınıfında kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ursavaş, Ali Saip, *Coğrafya-yı Mufassal Memâlik-i Devlet-i Âliyye-i Osmânîyye*, Bi-rinci Baskı, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1304. (Rüştiyelerde ve Dârüşşafaka Mektebi'nin beşinci senesinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ursavaş, Ali Saip, *Coğrafya-yı Umûmî'nin Birinci Senesi*, İstanbul: Onur Efendi Matbaası, 1308. (Maarif Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)

- Yanbolulu, Mustafa Şevki - İbrahim Halil, *Mükemmel Topografya*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1306. (Eser Fünûn-ı Harbiye Okulu piyade ve süvari sınıflar içindir. Harbiye Mektebi birinci sınıfının topografya dersi için okutulmuştur.)
- Yanbolulu, Mustafa Şevki, *Fenn-i Topografya*, İstanbul: İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1277. (J.J. Guilloud'un eserinin Fransızcadan tercümesidir. Harbiye Mektebi'nde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Jerayir, 1329. (Eser rüştiyelerin birinci sınıflarında ve ibtidailerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmış bir kitaptır.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286. (Eser idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Takvimhane-i Âmire Taş Destgahı, 1273. (Eser rüştiye mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Valide Sultan Mektebi Matbaası, 1266. (Eser rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya-yı Zirai ve Sanayi ve Ticari: Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: 1306. (Eser muhtemelen liselerde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)
- Bilinmeyen Yazar, *İlk ve Orta Mekteplere Mahsus Coğrafya Atlası*, Leipzig: Vagner ve Debs Matbaası. (İlk ve orta mekteplerde istifade edilmesi için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Bilinmeyen Yazar, *Tarih ve Coğrafya-yı Osmân'iden Malûmat-ı Mücmele*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318. (Eser, kurra ibtidai mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)

Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü

Didem Sevtap KAYA

Özet

Coğrafya dersi Osmanlı Devleti'nde ilk olarak askeri okullardan Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun ve Mühendishâne-i Berri Hümayun'un ders programlarında yer almıştır. İlk coğrafya ders kitapları ve haritalar bu okullarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk coğrafya ders kitaplarına Mehmed Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafya*, Hüseyin Rıfki Efendi'nin *el-Medhal fi'l-Coğrafya* ve Mustafa Enveri'nin *Coğrafya Risalesi* ile *Coğrafya* örnek verilebilir. Askerî okullardan sonra açılan ibtidaiye, rüştiye, idadi ve lise gibi okullarda coğrafya dersi için çeşitli ders kitaplarına ihtiyaç duyulmuştur. Ders kitapları genellikle Avrupa dillerinden tercüme yoluyla meydana getirilmiştir. Kitaplar genellikle *Muhtasar Coğrafya*, *Coğrafya-yı Umûmî*, *Mebadi-yi Coğrafya*, *Coğrafya-yı Osmâni* gibi isimler taşımaktadırlar. Bu ders kitaplarının hangi okullarda okutulduğu, yazarın çalıştığı kurum ve kurumdaki görevi kitapların iç kapağında belirtilmiştir.

Maarif Nazırı Kemal Efendi gibi aydınların da desteğiyle, okullarda harita ve küre gibi ders araç gereçlerinin kullanımı yaygınlaşmıştır. Devlet, ders kitabı ve harita-küre gibi coğrafya derslerinde istifade edilecek araç ve gereçleri inceleyerek uygun bulunanlara basım ruhsatı vermiştir. Maarif Kütüphanesi'nde bulunan ders kitapları ve araç-gereçler okulların talepleri doğrultusunda ülkenin dört bir yanına gönderilmiştir. Bu çalışmanın ikinci kısmı, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Türkçesi ile basılan coğrafya ders kitapları literatürünü içermektedir. Harf inkılabından önce basılan ders kitaplarının bibliyografyası, okutulduğu okullar ve sınıflar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, coğrafya eğitimi, ders kitapları, harita, model küre

Literature of Geography Textbooks in the Ottoman Period and Early Years of the Republic

Didem Sevtap KAYA

Abstract

Geography lessons took place in the curricula of Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun and Mühendishâne-i Berri Hümayun, which were the first military schools in the Ottoman state. The first geography textbooks and maps were used in these schools. Mehmed Raif Efendi's *İcâletü'l-Coğrafya*, Hüseyin Rıfki Efendi's *Al-Medhal fi'l- Coğrafya* and Mustafa Enveri's *Coğrafya Risalesi* and *Coğrafya* can be given as the first samples of geography textbooks. After military schools, ibtidaiye, rüşdiye, idadi and high schools needed various books for geography lessons in schools. The textbooks were usually translated from European languages. Books usually carry names such as 'muhtasar coğrafya', 'coğrafya-yı umûmî', 'mebadi-yi coğrafya', 'coğrafya-yı Osmâni'. In which schools the textbooks were taught, the author's role in the institution and the institution the author worked in were indicated on the inner cover of books.

With the support of intellectuals like Kemal Efendi, the use of teaching materials such as maps and globe became widespread. The state examined tools and equipment to be used in geography lessons such as course book and map-model globe and issued a printing license to those who were eligible. Textbooks and equipment in the library were sent to all over the country in line with demands of schools. The second part of this paper contains geography textbooks literature published in Ottoman Turkish during the Ottoman State and first years of the Republic of Turkey. The bibliography of textbooks published before the Alphabet Reform and schools and classes where they were taught were mentioned.

Keywords: Geography, geography education, textbooks, maps, model sphere.